

Istoria mentalităților și istoria „propriu-zisă“

Două obiecții principale sunt aduse istoriei mentalităților: că încurajează o eseistică ce se sprijină prea puțin pe surse și că minimalizează rostul istoriei care este de a reda trecutul așa cum a fost el. Am discutat alte obiecții și rezerve în introducerea la cartea noastră din 1986: **Dimensiunea umană a istoriei**: nu vom relua argumentele expuse acolo. În schimb, avem posibilitatea să spunem ceea ce nu putea fi imprimat în 1986, când o ilustrație reprezentând „Judecata de Apoi“ de la Voronet, așezată față în față cu „Judecata de Apoi“ de la Torcello, pentru a sugera o viziune despre lume în comun împărtășită în întregul continent european, a trebuit să dispară, pentru a nu indispuce privirile cenzorilor de la ministerul educației socialiste. Cele două reprezentări care puteau deranja pe cei care nu știau cum se vor prezenta la „Judecata de Apoi“ au fost înlocuite cu două ilustrate din vremea Renașterii și a Barocului: cea din urmă vorbea despre invazia iluziei în imaginarul care, la Voronet și la Torcello, vorbise despre o realitate ce nu putea fi cuprinsă decât în parte și prin semne. Dar lumea aceasta apusă era prea subtilă pentru cea care veghea pentru ca „tovarășa“ să nu se supere.

Istoria mentalităților nu poate fi practică fără un apel sistematic la surse și fără dorința unei mai aprofundate înțelegeri a trecutului. Prima obiecție pornește de la afirmația jenantă că întâi trebuie să adunăm sursele și după aceea ne apucăm de interpretare: afirmația sugerează că istoricul este un colecționar de fapte pe care le strânge fără să știe ce va face cu ele. De fapt marile colecții de surse au fost făcute pentru a oferi o bază solidă unei argumentări. Când Stolnicul Cantacuzino trece în revistă sursele de care dispune și când, ca Dimitrie Cantemir, își pune probleme de metodă, el face aceste noi incursiuni pentru a deschide perspectivele unei alte orientări istoriografice. Nu mai este suficient să strângem date pentru a demonstra acțiunea Providenței: este necesar să arătăm cum a dăinuit prin vremuri neamul românesc. Stolnicul reorientează istoria și se preocupă de noile surse ale acestei istorii. Șincai va lărgi considerabil cadrul prin apelul la arhivele și bibliotecile străine, iar Kogălniceanu va edita cronici, în timp ce istoricii din generația lui vor tipări tot ce arunca vreo lumină asupra trecutului românilor. Istoria s-a pus în slujba idealului național și a sprijinit cu mijloacele sale formarea și consolidarea Statului național. În mod firesc, accentul a căzut pe activitatea publică a oamenilor și istoria națională a privilegiat acțiunea politică și cea socio – economică; activitatea intelectuală a trecut pe un plan secundar și cine se apropie de viața religioasă a românilor sau de viața de familie din trecutul nostru găsește pete albe sau chiar un teren de defrișat.

Istoria lui C.C. Giurescu redă cu claritate ierarhia pe care a stabilit-o istoriografia pusă în slujba Statului național: întâi vin faptele politice (de unde și împărțirea fazelor în funcție de deținătorii puterii – o istorie voievodală), apoi cele sociale și economice, iar la urmă apare ca un fel de desert – cultura. Nicolae Iorga a vorbit despre „viața sufletească” a românilor, dar el nu a pătruns în mentalități, ci a surprins manifestări pe care le-a legat repede de instituții pentru a reveni rapid la viața socială și politică.

Pentru marii noștri istorici, istoria „propriu-zisă” a fost o istorie politică întrevăzută din unghiul progresului făcut de autoritatea centrală (orice consolidare a puterii princiare a fost salutăată cu căldură, deoarece părea că anunță o centralizare a puterii politice care facilita unirea și deci apariția Statului național) și din unghiul relațiilor diplomatice cu puterile care au exercitat tot timpul presiuni asupra societății românești. Istoria intelectuală a trecut pe un plan secundar și a părut să rezulte din însăși acțiunea politică: istoricii păreau să spună că atunci când principele a fost luminat și a fost pace a putut înflori și cultura, ceea ce era adevărat, dar numai în parte, pentru că activitatea intelectuală se reflecta nu numai în miniatură, în piesa de arhitectură sau în broderie, ci și în gândirea politică și în tratativele diplomatice. Istoria „propriu-zisă” a împins activitatea intelectuală pe un al doilea plan cu riscul de a face banală istoria politică și socială, adeseori înfățișate ca luptă oarbă pentru putere sau ca fatalitate impusă de „vremi”.

Asemenea puncte de vedere nu apar numai în istoriografia română: ele domină istoriografia sud-est europeană, care este preocupată de „epoca otomană” și de „epoca naționalismelor”, urmărind conflictele și tensiunile din această zonă, care pare scufundată într-o „letargie orientală”, așteptând venirea eliberatorilor, de la Apus sau Răsărit. Este cazul sintezelor care sunt bogate în date și sărace în interpretări, datorate lui Georges Castellan, Edgar Hösch sau soților Jelavich. O excepție pare să o constituie (în seria **A History of East Central Europe**) volumul **East Central Europe in the Middle Ages, 1000 – 1500** datorat lui Jean W. Sedlar, poate și datorită faptului că istoria medievală nu poate fi scrisă făcând abstracție de acțiunea minții umane. Dar incursiunea documentară a lui Edgar Hösch despre țările balcanice sau istoria lui Georges Castellan sunt dovezi concrete ale faptului că istoria intelectuală sud-est europeană continuă să fie o prînțesă adormită. Mai este nevoie să adăugăm că trecerea pe un al doilea plan a activității intelectuale lasă impresia că primul plan nu beneficiază de luminile inteligenței?

Istoria mentalităților s-a constituit, în a doua jumătate a secolului nostru, pe urmele cercetărilor etnografice și sociologice, care au pătruns în lumea altfel construită a „primitivilor” sau „sălbaticilor” și în civilizația de masă care a luat avânt din secolul trecut. Gabriel Tarde, Emile Durkheim, Lévi-Bruhl au făcut apel la „mentalitate” pentru a explica fenomenele complexe observate în cursul cercetărilor întreprinse de ei. Concomitent, istoria s-a deschis spre cercetările de teren etnografice și sociologice și a ieșit din cercul luptei pentru putere. Istoria ca știință socială a fost discutată nu numai de Fernand Braudel, într-o direcție deschisă de marxism, ci și de Alphonse Dupront, interesat de prezența sacralului în existența oamenilor: raportul lui Dupront la Congresul de istorie de la Viena din 1965 – **De l'acculturation** – a

propus un nou raport între cercetarea istorică și științele umane. Istoria s-a îndreptat astfel spre refacerea devenirii, în funcție de palierele timpului, așa cum le-a definit Braudel sau spre mișcarea permanentă din viața oamenilor: o viziune structurală a căutat să surprindă permanențe și constante, în timp ce o viziune dinamică s-a aplecat asupra transformărilor și a atitudinilor majore din existența oamenilor.

S-a afirmat că mentalitatea ar cuprinde mai ales elementele înmagazinate în subconștient, inspiratoare de reacții mecanice, în special sub impulsul viziunii structuraliste care s-a impus în revista „Annales” din anii de directorat ai lui Braudel. Dar este evident că mentalul (care vine de la „mens”, minte) nu poate cuprinde doar inconștientul. Fascinația pe care o exercită istoria mentalităților constă tocmai în caracterul ei ambiguu. În timp ce un istoric „propriu-zis” se ocupă de date, manifestările politice, relațiile dintre oameni, partide, State și știe că întreaga construcție se sprijină pe câteva elemente dintr-o grilă simplă și clară, istoricul mentalităților încearcă să surprindă expresia limpede a gândurilor și concomitent clișeele preluate de la alții sau stereotipurile. Mentalitatea cuprinde, în egală măsură, gândirea clară și mecanismele gândirii, reacția lucidă în fața evenimentului și recursul la formularea prefabricată, replica spontană și reacția inspirată de convingerea profundă. Istoria mentalităților nu poate ignora adâncul ființei umane, aflat acolo unde omul se întâlnește cu Dumnezeu, chiar într-o societate secularizată ca a noastră. Și aceasta datorită faptului, adeseori uitat în zilele noastre, că „omul e întreg numai împreună cu alții și în ultimă analiză cu Subiectul suprem” (comentariul Părintelui Stăniloae la Ava Dorotei, în **Filocalia**, IX, p. 531); omul politic nu poate fi despărțit decât arbitrar de omul religios, așa cum individul se definește în raport cu grupul, iar imediatul este în permanentă legătură cu eternitatea. Mentalitatea se dezvoltă acolo unde viața publică întâlnește viața privată, iar imediatul intră în contact cu permanența.

Temele istoriei mentalităților sunt numeroase și Peter Dinzelbacher le trece în revistă în culegerea de studii pe care a coordonat-o și care este cea mai bună sinteză apărută până în prezent: **Europäische Mentalitätsgeschichte** (Kröner, 1993). Temele prezentate sunt: Individul, Familia și Societatea; Sexualitatea și Iubirea; Religiozitatea; Corpul și Sufletul; Bolile; Vârsta omului; A muri și moartea; Frica și Speranța; Fericirea, Suferința și Norocul; Munca și Sărbătoarea; Comunicarea; Străinul și Eul; Puterea; Dreptul; Natura și Mediul; Spațiul; Timpul și Istoria. În ce ne privește, am considerat că definitoriu este raportul dintre Sacru și Profan, dintre Scris și Oralitate – ca forme de comunicare –, precum și marile coordonate ale Timpului (cu subdiviziunile sale: fazele civilizației umane, vârstele omului, moarte și viață) și ale Spațiului (lumea, globul pământesc, societatea, familia). Subscriem la definiția lui Peter Dinzelbacher: „ansamblul modalităților și conținutul gândirii și sensibilității care modelează o anume colectivitate la un moment dat. Mentalitatea se manifestă în fapte”. Mentalitatea nu este un reflex al stării sociale și economice, așa cum nu rezultă din atitudinile politice: ea îmbrățișează reflexe transmise de timp și de reacția la mediu, precum și gândirea clară care analizează contextul și-l depășește. Mentalitatea definește nu numai omul care a acționat în trecut, ci și pe istoric.

Studiile care urmează atacă aspecte ignorate sau prea puțin cercetate, propunându-și un țel de la sine înțeles, dar care poate fi ușor uitat pe drum, anume că în spatele documentelor se află aspirații, frământări, scheme de gândire ce trebuiesc reconstituite dacă vrem să înțelegem trecutul. Dacă vrem să înțelegem nu numai activitatea intelectualilor, ci și mecanismele sociale, raportul dintre imaginea pe care și-o face despre sine o colectivitate și imaginea difuzată (atât de diferită, după cum știm noi din experiența noastră recentă), funcționarea puterii într-o lume care recunoaște valoarea religioasă, fațada schimbătoare a puterii, relația dintre activitatea economică și concepția politică, atunci, ne spun autorii studiilor care urmează, este necesar să ne ocupăm de mentalități. Iar istoria mentalităților ne răsplătește tocmai pentru că dă un nobil sens istoriei, acela de a explica prezentul prin ascendența lui, prin situația similară, prin ceea ce nu se mai repetă. Lucien Febvre spunea clar: „Nu punem probleme, nu avem istorie, ci narațiuni, compilații“. Adăugăm: nu punem întrebări profunde, nu obținem decât jocuri erudite sau fragmente de imagine.